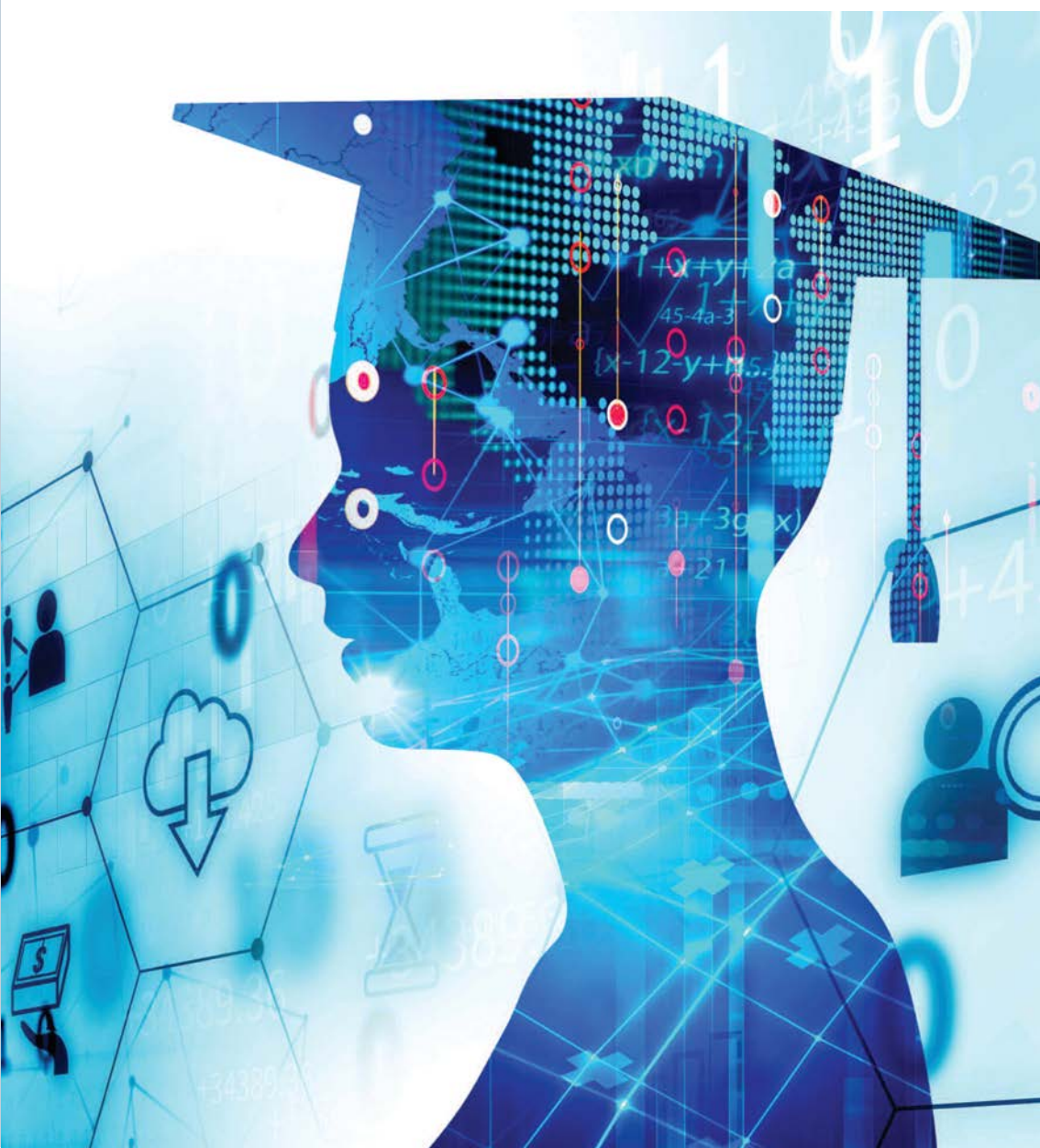

БІЛІМ КҮШІ

Джереми Хенцелл-Томас

БІЛІМ КҮШІ

Джереми Хенцелл-Томас

Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
Д 40

Кітап демеушілері:
халықаралық ислам ой институты
Херндон Вирджиния
Білім интеграциясы институты
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Джереми Хенцелл-Томас
Кітапты қазақ тіліне аударған: Ибраева Адема: – Б.: 2023
Кітап редакторы: Калиева Шынар

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық лицензиялық келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасы № 96

Білім күші (Kazak)

Джереми Хенцелл-Томас

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1445 АН / 2023 CE
Paperback ISBN 978-9967-493-62-9

The Power of Education (Kazak)

Jeremy Henzell-Thomas

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1439 АН / 2018 CE
Paperback ISBN 978-1-56564-568-4
IIIT
P.O.Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча хуқуқлар химояланған
ISBN 978-9967-493-62-9

УДК 297
ББК 86.38-6

КІРІСПЕ

«Мұсылман қоғамындағы білім беруді дамыту» (АЕМС) жобасы бүгінгі білім беру саласындағы қиындықтар мен көптеген міндеттерді анықтауға негізделген. 9-10 желтоқсанда белсенді жүргізілген кездесулерден кейін Вашингтонда Уилсон Орталығымен бірлесіп «Мұсылман Қоғамындағы Жоғары Білім Реформасы» тақырыбында екі күндік симпозиум өтті. Одан кейінгі кездесулерді 2014-жылы Ұлыбританияда Лондондағы Халықаралық ислами ой институтының (ИИТ) кеңсесі ұйымдастырды және ол кездесулер профессор Абдельуахаб Эль-Аффенди мен Доктор Джереми Хенцелл-Томас дайындаған екі баяндамамен аяқталды. Кейінірек олардың мазмұны профессор Зиауддин Сардардың «Исламданудан Білімді Біріктіруге дейін: Жоғары Білім Реформасын Қайта Қарау» атты мақаласына біріктірілді. 2016-жылғы 18-19 наурызда Түркияда Стамбул университеті мен МАНҰА теология факультетімен бірлесіп ұйымдастырылған «Мұсылман қоғамындағы білім беру реформасы» тақырыбында екінші конференция өтті. 2015-2017-жылдар аралығында Лондон, Стамбул, Конья, Вашингтон, Брюссель, Кейптаун және басқа жерлерде бірқатар дөңгелек үстел түріндегі кездесулер өтті.

АЕМС жобасының бірқатар жарияланымдары аясында 2017-жылы Зиауддин Сардар мен Джереми Хенцелл Томастың «*Жоғары білім реформасын қайта қарау*» еңбегі, одан кейін 2018-жылы қысқартылған басылымы жарық көрді. Білім беру ісіне бағытталған «*Постнормалды оқырман*» деп аталатын жұмыс Постнормалды Саясат пен Болашақты Зерттеу Орталығымен бірлесіп жарияланды. Қазіргі уақытта баспаға Энн Эль-Мослиманидің «*Балаларды оқыту: Білім беруді дамытуға моральды, рухани және біртұтас көзқарас*» атты тағы бір еңбегі дайындалуда.

Білімге негізделген ақыл – бұл күшке ие ақыл, сондықтан, бұл мақаланың аты – «*Білім күші*». Сондықтан бұл білімнің табиғаты мен сипаттамалары өзі үшін білім алу шеңберінен де маңызды. Басқаша айтқанда, білім – интеллектуалды дамудан да терең мән-мағынаға ие – ол қоғам құрылымында оның жоғары маңызға ие, әрі аса жауапты бір саласы және жекелеген адамдардың, қоғамның және жалпы адамзаттың болашақ дамуына айтарлықтай ықпал ететін көптеген факторларға негізгі іргетас болып табылады. Осыған байланысты ол үнемі қайта қарау, регенерация және даму жолындағы маңызды салаға айналды.

Осы элементтерді зерттей келе AEMS жобасы интеллектуалды дамуға құндылық пен контекст үстеуге мән береді және білімді пассив түрде қабылдау мен күнделікті оқытудан бөлек, сайып келгенде, жеке тұлғаны да, тұтастай адамзатты да алға бастыруға бағытталған. Сонымен бірге ол білім берудің көптеген аспектілерін, ең бастысы – білім берудің негізгі мақсатына мән береді. Негізінде, оқып-зерттелетін және пайдалы деп саналатын барлық істің мақсаты ретінде үнемі материалдық прогрес пен жеке даму таңдалып алынған жүйеде әмбебап құндылықтарды, этиканы, адамгершілікті және өміршеңдікті қалпына келтіру үлкен маңызға ие.

Оқушылардың бойында білім берудің жоғары альтруистік мақсаты шын мәнінде не екенін бағалау және түсіну, өзара сыйластық, жанашырлық және әлеуметтік жауапкершіліктің моральдық дүниетанымын қалыптастыру өте маңызды. Ал бұл өз кезегінде қолданыстағы пәндерді қайта қарауды, жаңаларына инновацияларды енгізуді, сондай-ақ қоғамның этикалық және моральдық нормаларын, ол жұмыс істейтін нұсқаулықтарды және оның құрамы мен рухани бірегейлігінің басты негізінің тиімділігін ескере отырып, қазіргі білім мен дискурстармен бірге жұмыс істеуді талап етуі мүмкін. Қазір және алдағы уақытта AEMS айрықша және тар көзқарастардың орнына қазіргі заманғы желілік әлем мен жаһандық қауымдастықтардың плю-

рализмі мен әртүрлілігін мойындайды және білімге стерильді және біркелкі көзқарастарды әртүрлі елдерде және әртүрлі мәдениеттердегі қалыптасқан шындықты кеңірек және шығармашылық тұрғыда түсінумен алмастыруға тырысады.

Бұл мақала алғаш рет 2015-жылдың сәуір-маусым айларында «*Critical Muslim magazine*» журналының 14-ші шығарылымында жарияланды. Ұсынылған идеялар мен рефлексиялар авторға тиесілі болғанымен, олар АЕМС жобасына байланысты пікірталас құжаты ретінде жарияланып, көтерілген мәселелер бойынша пікірталастар мен көзқарастарды ынталандыруға ықпал етеді.

БІЛІМ КҮШІ

СОКРАТ ПЕН САУАЛ ҚОЮ

Мен бұл эссені жазып болғанда «Таймстың» бірінші бетінде Британ мұражайы алғаш рет Эльгин (Парфенон) мәрмәрінің бір бөлігінің Лондоннан шығарылуына рұқсат беріп, мүсіндердің бірін Санкт-Петербургтегі Эрмитажға берді деген эксклюзивті хабарлама пайда болды. Одан әрі мақалалар Ресейдің еуропалық Ағартушылыққа қатысуына мүмкіндік беру үшін 1764-жылы Ұлы Екатерина құрған мұражайда өнер туындысының пайда болуының салдарын зерттейді. Әрине, бұл жағдай Кремль мен Батыс арасындағы жаңа қырғи қабақ соғыс қаупі күшейіп келе жатқан кезде символдық мәнге ие болады. Британ мұражайының директоры Нил Макгрегор мәдениеттің ұлттар арасында көпір салу қабілетінің шынайы мысалы ретінде мұражайлар арасындағы қарым-қатынас саяси күйзеліс пен қарым-қатынастар дағдарысы кезінде үлкен маңызға ие екеніне сенімді болды.

Эрмитажға берілген Құдайға ұқсайтын фигура ежелгі уақытта Афина маңында ағып жатқан ағындардың бірі Илоссос өзенін бейнелейді деп саналады. Дәл осы жерде Платонның айтуы бойынша (Макгрегор сипаттағандай) «Сократ Федрмен осы жағалау бойында өскен шынарлардың салқын көлеңкесінде сұқбат құрып, сұлулықтың құндылығы мен махаббаттың адамгершілігін талқылады». Ол қазіргі интеллектуалды ізденіс пен саяси бостандық идеалдарының негізінде жатқан талқылаудың басты құндылықтарын бейнелейді, сонымен қатар ежелгі Афины мен ағартушы Еуропаның негізгі құндылықтарының шебер символы болып табылады.

Мен бұл жерде Макгрегордың диалектиканың қасиеті туралы ойына нұқсан келтіргім келмейді. Керісінше, білімнің құдіреті туралы мақаламда оны іргелі аксиома ретінде қабылдағым келеді. Дегенмен, Сократ Платонның айтуы бойынша мемлекеттің тітір-

көндіргіші болғаны үшін өлім жазасына кесілгенін есте ұстаған жөн. Менің есіме Зиауддин Сардардың жуырда «*Critical Muslim*» журналында шыққан «Қауіпті еркін ойшылдар» туралы кіріспе эссесі түсті. «Еркін ойшылдар, – деп жазады ол, әдетте, олардың көзқарастары православиелік және негізгі көзқарастарға қайшы келетіндіктен ғана қауіпті болып саналады». «Қуылу және қолдау таппау – деп жалғастырады ол, адамдар ашуының таңқаларлық салдары емес». Сократтың парадоксалды даналығына байланысты оның тұрғысынан көрнекті афиналықтар ақымақ болып көрінді, ал оның философиялық, әлеуметтік және моральдық сыншы ретіндегі басты «қылмыстарының» бірі «зұлымдық» (мемлекеттік құдайларға сенімсіздік) деп танылды.

Бірақ біз әрқашан мынаны есте ұстауымыз керек: Сократ тапқырлығы, зердесі немесе пайымдауларының ерекшелігімен өзгені баурап алатын, өзін-өзі жарнамалайтын «агент-арандатушы» емес. Сонымен бірге, ол еркін ойды догматикалық идеологияға да айналдырған жоқ, оның көмегімен ол дін мен ырымға қарсы прогрессивті күш ретінде жасырылады. Егер ол бүгін біздің арамызда болса, біз оның ағартушылық құндылықтардың, зайырлы гуманизмнің, ғылыми материализмнің немесе кез келген басқа фундаментализмнің (зайырлы немесе діни) қазіргі салтанат құруына сын айтпай қалғанын немесе мойындай салғанын көрмес едік. Сократ сонымен қатар селфи нарцисизміне ұрынған соңғы адам болар еді, себебі ол биік мәртебе немесе танымалдылыққа қызығушылық танытпағанымен қоймай, онымен бірге өзінің «надандығының» тереңдігін де айтты. Сардар айтқандай, «Кішіпейілділік шынайы түсінудің алғышарты екенін білгендер білімді адамдар». Афины дворяндарын алаңдатқаны Сократтың Дельфийлік оракулдың айтылуына қарама-қарсы парадоксқа қалай келгені болды. Сократтан дана адам бар ма деп сұрағанда, оракул ешкім жоқ деп жауап берді. Сократтың өзі ешқандай даналыққа ие емесін деп санағандықтан, оның өзі мұны парадокс деп түсінді және (оны жоққа шығару үшін) көрнекті дана

афиналықтарға сұрақ қою арқылы құпияны жасыруға кірісті. Ол мынадай қорытындыға келді: өздерін данышпандар деп санайтындар оны дана деп санаса да, ол өзін мүлдем дана емеспін деді және бұл парадоксалды түрде оның дана екенін танытты, себебі ол өзінің «надандығын» тек өзі ғана айтты. Сондықтан, ол оракулдың дұрыс екенін түсінді.

Платонның «*Апологиясында*» 500 алқаби алдында Сократтың өзін-өзі қорғауы көркем суреттеледі. Бұл «қорғау» шын мәнінде кешірім сұрау емес, Рассел Босуорттың сөзімен айтсақ, «жанның камын ойлауға, даналыққа жетуге және шындыққа адал болуға саналы түрде берілген өмірдің қадір-қасиетін» әсерлі растау.

Христиан дінін ұстанушы ықпалды ойшыл, саяси қайраткер, әлеуметтік білгір және әдебиет қайраткері Томас Мертон өз өмірімізде ойлаған және үйренген нәрселерді іс жүзінде дұрыс қолдану қажеттілігі туралы терең, үлкен түсінікпен және жеке түйсікпен жазады: «Адамға тән іс-әрекет тек ақыл-ой емес, өйткені адамның денесі мен ақылы біртұтас. Біздің тағдырымыз – біз ойлағандай өмір сүру. Себебі, біз өз түсінігіміз бойынша өмір сүрмейінше, біз оны тіпті түсінбейміз».

Егер сіз Google-да «*Білім күші*» деген сөз тіркесін іздесеңіз, секундтың бір бөлігінде пайда болған 1,5 миллиардтың он хитінің бірі *Deutsche Welle* веб-сайтындағы «білім білімнен де көп нәрсені білдіреді» деген манифест болып шығады. «Ол адамдардың жеке дамуына және саяси белсенді болуына мүмкіндік береді, бұл әрқашан үкіметтің мүддесіне сай келе бермейді...» Ол «білім – бұл адамның негізгі құқығы және саяси даму, демократия және әлеуметтік әділетке жеткізетін бостандықтың күші, авторитарлық билеушілер мен мемлекеттердің билікті адамдарға қатысты теріс пайдалануы мен бұрмалауларына қарсы тұруға немесе цензурасыз перспективаларға қол жеткізуге мүмкіндік береді» дейді.

Мұндағы басты мәселе – авторитаризмге қарсылық, жеке дамуды еркіндік пен әлеуметтік әділеттілікті қорғау іс-әре-

кетімен теңестіру. Құран Кәрімде қоғамды және тұтас әлемді өзгерту жеке трансформацияға негізделуі керек екені ашық айтылған: «...Адамдар өздерін өзгертпейінше, Алла олардың жағдайын өзгертпейді...» (Құран, 13:11) Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с): «Өзін-өзі таныған Раббысын таниды» деген, сондай-ақ (сенімді жинақтарда) нәпсімен күресу ең маңызды жиһад (әл-жиһад әл-акбар) саналған деп есептейді. Ежелгі «Өзінді таны» (gnothi seauton) грек афоризмі Аполлон ғибадатханасының сыртқы ауласында жазылған дельфийлік максималардың бірі және Платон академиясының жетекші өсиеті болды.

Мертон өзін-өзі тану мен жеке трансформациядан туындамайтын белсенділіктің қауіпті екенін ескертеді: «Өзін-өзі түсінуді, еркіндікті, адалдықты және сүю қабілетін тереңдетпей, басқалар үшін немесе әлем үшін әрекет ететіндер ешкімге ештеңе бере алмайды. Олар оларға өздерінің құмарлықтарын, агрессивтілігін, өзімшіл амбицияларын, мақсаттары мен әдістері туралы иллюзияларын, доктриналық алалаушылықтары мен идеяларын танудан басқа ештеңе айтпайды».

Мен жүргізген зерттеулер мазмұнында Нельсон Манделаның «білім – әлемді өзгерту үшін қолдануға болатын ең күшті қару» дәйексөзі өте танымал болды. Жиі қаралатын келесі сайт білім берудің «әлемге деген көзқарасты және адамның өз өмірін қалай өзгерте алатынына» мүмкіндік беретінін көрсетеді, ал екіншісі «керемет білімнің трансформациялық күші бәрін қалай өзгерте алатынын» түсіндіреді.

Сонымен қатар, біз веб-іздеуден алатын ресурстар көбіне контекстен үзіп алынған, мазмұны клишеге дейін өзгерген, жиі қайталанатын және веб-сайттардан есепсіз алынған дәйексөздерге толы. Интернетте біреу туралы әлдене айтылса, ол сол мезетте шындық ретінде шексіз тарап кетеді. Бұл, әрине, лезде оқыту әдістемесіне қатысты мәселелердің бірі: білімді тікелей қолма-қол алудың баға жетпес маңыздылығына қарамастан, оны триуизмдер мен мантралармен, ұрандармен, жалаң сөздермен

немесе әсерлі дауыспен толтыруға болады. Ол сондай-ақ «тию» санына негізделген өзін-өзі жүзеге асыратын рейтингтік жүйе арқылы белгілі бір ұпайлардың танымалдылығын арттыра алады. Алайда, ең маңызды деген сөздердің өзінде айтылған максимумдардың көпшілігі арқылы ең маңызды идеяны таңдау қателік болар еді – білім беру өзін-өзі және әлемді өзгертуге күш береді.

Ағылшын тіліндегі «күш, қуатты, потенциал және мүмкін» деген сөздердің қайнар көзі латынның *potere* («мүмкіндік») тудырған үндіеуропалық *poti* түбірінен санскрит тіліндегі *patih*, «лорд» пайда болды. Өзімізге қожайын болу бізге басқаларға қызмет етуге мүмкіндік береді. (күш береді)

Ең бастысы, ең жақсы білім басқалардың өмірін өзгерте алу үшін өзімізді зерттеуге, білуге және өзгертуге мүмкіндік беруі керек.

АШЫҚ СҰРАУ ЖӘНЕ ӨМІР БОЙЫ БІЛІМ АЛУ

Бұл трансформация сонымен қатар өмірде әрқашан да білуге, оқуға болатын нәрсе бар деген алғышартқа негізделген ашық зерттеулер мен өмір бойы оқудың шексіз процесі болып табылады. Бұл, әрине, зияткерлік салаға ғана емес, рухани жолға да қатысты. Шындықты тереңірек түсінуге бағытталған әр қадам сайын барлық бағытта үнемі жаңа жолдар ашылады, өйткені бұл Жаратушының шексіз шығармашылық күші. Мұндай ашулар пайда болған сайын сенімділікті арттырады (якин), бірақ сонымен бірге таңқалдырады, өйткені рухани сенімділік жабық кітапты толығымен түсінетін жабық ақылдың жалған сенімі емес. Шексіз білім беру процесіне мистикалық параллельді ибн Арабидің кумулятивті «өзін-өзі көрсету» процесі арқылы жүрек есігін ашқан кезде пайда болатын илаһи шатасу күйін (*hayra*) сипаттауынан табуға болады. Мұнда ол адамның дүниеде Құдайдың табиғаты немесе қызметі туралы аянды жүзеге

асыруы үнемі жаңа импликациялардың ашылуы болып табылатынын және осы адам арқылы оның сөзімен айтқанда, «Бұл істің аяқталуы мүмкін емес». Құранда: «Егер жер бетіндегі барлық ағаштар қауырсын болса, теңіз [сия] болса және оған тағы жеті [теңіз] қосылса, Алланың сөздері таусылмас еді...» делінген. (31:27)

Біз бір-бірінің ішіне орналыстырылған Сун әулетінің қытайлық ларцтарын ашуда үздіксіз «ашу» процесінің ішінара ұқсастығын таба аламыз. Бұл қораптардың соңғысы мен ең кішісі (кейінгі жапондық және әйгілі орыс қуыршақтарының прекурсорлары) дәстүрлі түрде бір күріш дәнін ұстады. Енді, әрине, ең кішкентай қораптың немесе қуыршақтың ашылуында қораптан шығарудың белгілі бір соңы бар. Бірақ ұқсастықты жалғастыру үшін біз соңғы контейнердегі жалғыз күріш дәнін Сингулярлықпен салыстыра аламыз. Мұнда, үнемі кеңейетін жәшіктер пайда болатын өлшемсіз элемент туралы айтылады.

Білім зерттеу мен оқуды жалғастыруға күш-қуат беруі керек. Сонымен қатар, ол біздің санамыз бен жүрегімізді барлық білімнің қайнар көзіне және оның шексіз генеративті күшіне ашады.

ТҰТАСТЫҚ, БӨЛШЕКТЕНУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ӨЗГЕРТУ

Эйнштейн өзінің мұрагері деп санаған физик Дэвид Бом «жасырын тәртіп» деп атаған нәрсені «негізгі және бөлінбейтін бүтін» деп анықтады, оның физикалық формасы үнемі орналастырылып, қайтадан бүктеледі, осылайша, «әлемнің әрбір бөлігі кез келген басқа бөлікпен байланысты» болады. Бұл Уильям Блейктің «құм түйіріндегі әлемді көру» туралы голографиялық көзқарасы және бұл жай ғана поэтикалық қиял емес. Барлық нәрселердің бірлігі мен өзара байланысы Джон Стюарт Беллдің ашқан жаңалықтарының негізінде жатыр. Пішіндердің әртүр-

лілігі шексіз және үнемі өзгеріп отырады, бірақ бәрінің қайнар көзі болып табылатын өзгермейтін тұлға және біздің пайда болу және оралу нүктемiз бар. «Біз сендердi жұп-жұп етiп жараттық», – дейдi Құранда (51:49), бірақ жиынтықта бірлік бар.

Біздің фрагменттік ойлау формамыз байланыс пен бірлікті сақтай алмайды. Бом осыдан туындаған өзекті мәселелерге мән береді. Ол жеке адамда да, жалпы қоғамда да шексіз ретсіз және мағынасыз қақтығыстар мен кең ауқымды – әлеуметтік, саяси, экономикалық, экологиялық, психологиялық дағдарыстарды тудырады. Егер бірдеңе болса, Бомның кітабы 1980-жылы жарияланғаннан бері фрагментация күшейе түсті. Және, әрине, Бом діни қақтығысты, сондай-ақ ксенофобияның өсіп келе жатқан толқынын қамтуы мүмкін. Шығыста немесе Батыста болсын, мәдени, этникалық, діни, ұлттық немесе өркениеттік артықшылық үшін доктриналар мен құндылықтарды бұрмалау мен заңсыз иемденудегі эксклюзивтіліктің, трайбализмнің, триумфализмнің және тар сәйкестілік саясатының әлсірететін және жойқын нәтижесін көру үшін әлемге тым алыстан қараудың қажеті жоқ. Өртүрліліктегі бірлік біртектілік болып табылмайды, сол сияқты Абсолютті барлық контексті өшіретін абсолютизммен теңестіруге болмайды.

Ибн Халдун *'asabiyyah* деген терминді (тайпалық міндеттеме, этноцентризм) оң және теріс мағынада қолданды. Бұл ынтымақтастық пен әлеуметтік келісімнің қайнар көзі болуы мүмкін, бірақ оның жағымсыз түрінде бұл тайпалық алалаушылық пен жергілікті мүдделерді қолдайтын шовинистік және өзін-өзі ақтайтын этноцентристік менталитет. Ата-бабаның даңқымен мақтануға қарсы Пайғамбардың реакциясы исламға дейінгі пұтқа табынушылықтың тәкаппарлығына (*jāhiliyyah*) батқандарға ескерту болды. Ислам мұндай тайпалық жүйені және барлық адамдар Адам Атадан пайда болған деген пікірді жойды. Бізге Құранда (49:13) тақуалықтан, сана-сезімнен және Құдайға деген сүйіспеншіліктен басқа біреудің артықшылығы жоқ, бұл

бізді сергек болуға және дұрыс нәрсе жасауға шабыттандырады. Бұл сөз Мұхаммед пайғамбар айтқан барлық этникалық, нәсілдік, ұлттық, таптық немесе тайпалық алалаушылықты жасырын түрде айыптау болып табылады: «Ол рушылдықты жариялаған да, рушылдық үшін күресетін де, рушылдық үшін өлетін де емес». Рушылдық нені білдіретінін түсіндіруді сұрағанда, Пайғамбар: «Бұл өз халқына әділетсіз істе көмектесуді білдіреді», – деп жауап берді. Трайбализмді мақұлдамау сонымен қатар Мұхаммед жас кезінде жасалған Ізгіліктер Пактісімен (*hif al-fudūl*) байланысты. Бұл пактіде тайпа көсемдері мен мүшелері өздерінің ұжымдық міндеті әділеттілік үшін қақтығыстарға араласу және езгіге қарсы езілгендердің жағына шығу, олар кім болса да және оларды басқа тайпалармен байланыстыратын кез-келген одақ деп уәде берді. Осы Пактіні мақұлдау қоғамның әділеттілік, мораль және жалпы игілік принциптері кез-келген қауымдастықтың, сенімнің немесе идеологияның ерекше саласы емес екенін растады.

Білім фрагментацияны тоқтатуға, қақтығыстарды шешуге және жеке қоғамдастықтың шеңберінен шығуға мүмкіндік беруі керек.

АДАМ БІЛІМІНІҢ КЕҢЕЙІП КЕЛЕ ЖАТҚАН КӨКЖИЕГІ

Менің есімде, он екі жасар бала жергілікті қоғамдық кітапханадан үш дюймдік рефракторлы телескопты қарызға алып, алты ай бойы түнгі аспан карталарын жасады. Менің ойымша, ата-анам менің алдыма қойған үлкен міндетім, ең болмағанда, мені зұлымдықтан құтқарғанына қуанды. Мен Сатурн планетасының көз алдымда қалай пайда болғанын есіме түсіремін. Мен өзімнің әуесқой құралыммен үш негізгі сақинаны анық көрдім, бірақ үлкен телескоптар 8 сақинаны көрсетеді, ал Касси-

ни сияқты орбиталық ғарыш кемесі енді 30 сақина мен олардың арасындағы бос орындарды көрсете алады. Сақиналардың жалпы саны іс жүзінде белгісіз.

Жаңа сақиналардың ашылуы көрсеткендей, адамның білімі дамып, кеңейіп келеді және бұл кеңеюдің маңызды факторларының бірі плюрализмнің, мәдениетаралық қарым-қатынас пен алмасудың баға жетпес құндылығы болып табылады. Ахмед Мұстафа мен Стефан Шперл қасиетті геометрия мен араб каллиграфиясы туралы жақында жарық көрген шығармаларында Ислам пайғамбары қайтыс болғаннан кейін Аббастықтар уәзірі Ибн Муқла мен шебер хатшы Ибн әл-Баууабқа дейін үш ғасыр бұрын Бағдадта не болғаны туралы жазды, өйткені ислам мәдениетімен қамтылған білім көкжиегі басқа (және онымен бірге араб тілінің ғылыми терминологиясы), бұрынғы өркениеттердің жетістіктерін қамту үшін жеткілікті түрде кеңеюі керек болды. Бұл өсіп келе жатқан сезіну процесі Құран аятында ұсынылған: «біз оларға ғаламның ең алыс көкжиектерінде және өз жан дүниелерінде өз белгілерімізді көрсетеміз, осылайша оларға бұл Аянның шын мәнінде шындық екенін түсіндіреміз». (41:53) Бұл жерде, менің түсінгенімдей, көкжиек (*афақ*) термині адам санасының кеңеюі мен жетілуін де, қайдан алынса да адам білімінің әртүрлі салаларын білдіреді. Құранның алғашқы түскен аяттары бізге мына істерді көрсетті: «Оқы! Ол Раббың аса ардақты. Сондай қаламмен үйреткен. Ол, адамзатқа білмеген нәрселерін үйреткен». (96:3-5) Мұхаммед Асад қалам барлық жазылған білімнің символы екенін және адамның өз ойларын, тәжірибесін және идеяларын жазбалар арқылы адамнан адамға, ұрпақтан-ұрпаққа және бір мәдени ортадан екіншісіне жеткізе алатын бірегей қабілеті барлық адам біліміне кумулятивті сипат беретінін атап өтеді.

Мәдени алмасу – бұл көптеген бағыттарда жұмыс істейтін процесс. Егер ислам өркениеті грек философиясына, этикасына және геометриясына көп қарыздар болса, онда батыс өркениеті

ислам әлемін өзінің мәдени күшінің шыңында ерекшелейтін тамаша оқу дәуірі мен ғылыми зерттеулерді тудырған «сана мен білімдегі» табандылыққа көп қарыздар. Батыс өркениетінің дамуына басқа мәдениеттер мен өркениеттердің қосқан үлесін зерделеп елемейтін, осы уақытқа дейін кең тараған батыстық көзқарасты түзететін соңғы жылдары жарық көрген кітаптар сериясын көру қуантады.

Асад түсіндіргендей, Құран «тәуелсіз зерттеу және интеллектуалдық қызығушылық» мәдениетін дүниеге әкелді, ол «ортағасырлық Еуропаның санасына сансыз және айналмалы жолдармен еніп, біз Ренессанс деп атайтын Батыс мәдениетінің қайта өркендеуіне себеп болды. Осылайша, уақыт өте келе, олар негізінен ғылым ғасыры деп аталатын түсініктің дүниеге келуіне жауапты болды. Бұл жерде жазушы Себастьян Фолкстың Құранды менсінбеуі және Зиауддин Сардардың The Guardian газетіндегі тамаша жауабы есіме түсті. Фолкс Құранды (Сардардың пікірінше, «оның түсінігінен тыс жерде бар екені анық») «бір өлшемді», «бедеу», «этикалық өлшемдері жоқ» «жансыз кітап» деп сипаттады. Сардар атап өткендей, егер солай болса, «бұл қалайша сенушілерді ғылым мен білімді дамытуға, ақыл мен эксперименттік әдісті дамытуға, университеттер мен зерттеу ауруханаларын құруға және философиялық зерттеулерді алға жылжытуға итермеледі?»

Білім адам білімінің көптеген көздері мен бағыттарын және олардың адамзат өркениетінің дамуына ықпалын ажыратып, бағалауға мүмкіндік беруі керек.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬДЫ АШЫҚТЫҚ

Құраннан алынған динамикалы импульс интеллектуалды және рухани болды. Ол оқытып, тәрбиелеген өркениет ақиқатты тануды қамтыды, ол ең жоғары деңгейде Құдайды тану болып

табылады. Себебі, ол бағдарсыз интеллектуалдық қызығушылық пен ұмтылыстың сапасын ажырата алмаса, ең жоғары этикалық және рухани құндылықтарға негізделген трансценденттің көрінісі болып табылса, ол жоғары өркениет болмайды.

Осыны ескере отырып, Рим Папасы Францисктің 2014-жылдың 25-қарашасында Страсбургте Еуропарламентке жолдаған үндеуіне жүгінген абзал. Ол Рафаэльдің Ватикандағы әйгілі «Афины мектебі» фрескасы туралы айтты. Орталықта Платон мен Аристотель орналасқан. «Платонның саусағы, – деді ол, – жоғарыға, идеялар әлеміне, аспанға бағытталған. Аристотель өз алдына, көрерменге, әлемге, нақты шындыққа қолын созады. (Мұхаммед пайғамбарға айтылған: «Менің екі жағым бар, бірі әлемге, екіншісі Аллаға қараған» деген сөздің өзі қандай образ деп ойладым) Понтифик бұл фреска оны Еуропаның және оның тарихының өте сәтті бейнесі ретінде таң қалдырды, мұнда аспан трансцендентальды – Құдайға – әрқашан Еуропа халықтарының басқалардан ерекшелігін танытатын ашықтығын білдіреді, ал жер еуропалық тарихты білдіреді. жағдайлар мен проблемаларға қарсы тұрудың практикалық және нақты қабілеті.

Оның Еуропаның болашағы осы екі элемент арасындағы өмірлік маңызды қалпына келтіруге байланысты деген тұжырымы үлкен көрегендікті білдіреді. «Өмірдің трансценденттік өлшеміне енді ашық Еуропа емес – бұл өз жанын және жақсы көретін гуманистік рухын баяу жоғалту қаупі бар Еуропа».

Ежелгі гректің «*антропос*» (адам) сөзі «аспанға қарайтын адам» деген мағынаны білдірсе керек. Біздің ұстанымымыз жерден аспанға қарай созылып жатқан және бізді екі әлем арасындағы көпірге айналатын жоғары ұмтылысты береді. Біздің ішкі болмысымызда бізді шығу тегімізге бағыттайтын критерий (фуркан) немесе компас бар (ағылшын сөздерінің екеуі де бір түбірден, латын тілінен шыққандықтан оігі, «көтерілу», ал «*orient*» етістігі бастапқыда «шығысқа қарай бұрылу» дегенді білдіреді) адамның толыққанды жолын көрсететін тірек тасы.

Егер Рим Папасы понтифик болса, онда бүкіл адамзат осы латын сөзінің түбірінде бекітілген мағынаға ие – *pontifex*- «көпір салушы». (құдай мен адам арасында келіссөздер жүргізетін адам)

Білім Аспан мен жерді, трансцендентті және имманентті байланыстыруы керек, сонымен, Құдайға деген сүйіспеншілікке және «жер бетінде қозғалатын барлық нәрсеге» итермелеу керек.

ПЛЮРАЛИЗМ ЖӘНЕ ДИНАМИКАЛЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ

Біздің көпшілігіміз Жаратылыс 11:1-9-дағы Бабыл мұнарасы туралы Киелі кітап хикаясының кейбір нұсқасын білеміз, тіпті білмейтіндер де «Вавилон» сөзінің метафоралық қолданысымен таныс болуы мүмкін.

Жаратылыс кітабына сәйкес, Нұхтың ұрпақтары Вавилон мұнарасын аспанға жетуге тырысып тұрғызды. Мұндай тәкаппарлық үшін Құдай оларды жазалауға кірісті. Құрылысшылар енді бір-бірінің сөйлеген сөзін түсіне алмады. Аңыз бойынша, осылайша адамның сөйлейтін сөзі әлемнің әртүрлі тілдеріне бөлінетін болды, сонымен қатар адамзаттың жер бетіне қоныстануы пайда болды.

Алайда Құран тілдер мен нәсілдердің әртүрлілігі адамзатқа жүктелген жаза немесе ауыртпалық деген пікірді қолдамайды. Керісінше, ол тек мәдениет, тіл және нәсіл тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар дінде де әртүрлілікті белгілейді. Қарапайым тілмен айтқанда, плюрализм – адамның негізгі табиғаты немесе бастапқы күйі – *фитраның* аспектісі. Махмуд Аюбтың пікірінше, адамның әртүрлілігі «адам қоғамының идеалды немесе утопиялық күйден біртіндеп азғандауымен байланысты емес. Бұл сондай-ақ құдайшыл бағытының немесе адамның түсінігінің болмауының нәтижесі емес. Керісінше, діни әртүрлілік адамдар арасындағы қалыпты жағдай. Бұл адамзат та-

рихындағы мәдениеттердің, тілдердің, нәсілдердің және әртүрлі орталардың әртүрлілігінің салдары. «Аян, – деп жазады раввин Авраам Хешель, – әрқашан адамның қабілетіне бейімделген. Екі бірдей ақыл жоқ, өйткені екі бірдей тұлға болмайды. Құдайдың үні адам рухына сан түрлі жолмен, көптеген тілде жетеді. Бір ақиқаттың өзі сан алуан тәсілдермен түсіндіріледі. Ал Нэнси Клайн «әртүрлілік топтардың интеллектісін арттырады» деп дұрыс айтады. Жақында жүргізілген зерттеулер неандертальдықтардың жойылуына ықпал еткен факторлардың бірі олардың ақпараттық белсенділігінің аздығы екенін көрсетеді. Неандертальдық мидың көп бөлігі көру және денені басқаруға арналған сияқты, ал қазіргі адамдар күрделі, кең тараған әлеуметтік желілерді және қажет ететін күрделі сөйлеуді сақтау үшін мидың мүмкіндіктерін көбірек пайдаланады.

Плюрализмді бұйыратын Құран аяттары белгілі, бірақ оларды жиі қолдануға болмайды: «... бір-бірінді тануларың үшін сендерді ұлттар мен тайпалар жасадық» (49:13); «Егер Алла қаласа, әрине, бәріңді бір үммет қылар еді, бірақ сынау үшін...» (5:48) Сондай-ақ Құран бізге адамдардың тілдері мен түстерінің әртүрлілігі білім иелері үшін белгі екенін айтады (30:22) және Мұхаммед Асад айтқандай: адамдардың көзқарастары мен идеялары кездейсоқ емес, адам болмысының құдайлық, негізгі факторын білдіреді. Мұхаммед пайғамбардың: «Менің үмметімнің алуан түрлілігі – бір нығмет (*ихтилаф уммати рахман*)» дегені хабарланады.

Белсенді оқу процесі ретінде плюрализмді және жай «толеранттылықтың» қарсылықсыз орташалығын ажырата білу маңызды. Омид Сафи «толеранттылық» коннотацияларының терең проблемалы екенін еске салады, өйткені бұл сөздің тамыры ортағасырлық токсикология мен фармакологияда жатыр, онда дененің өлгенге дейін қаншалықты улануға «төзе алатынын» айтқан. Диана Эктің айтуы бойынша, плюрализм «көптік» немесе «космополитизм» болуы ғана емес. Оның айтуынша,

нақты міндеттеме болмаса, олар «қарым-қатынас құралдары» емес, «әртүрліліктің символдары» ғана. Плюрализм сонымен қатар жалпы принциптер туралы міндеттемелерден немесе жұбаныштан айырылған экспрессивті немесе алыс синкретизмнің бір түрі емес.

Бұл шындық пен өзара трансформацияны іздеу процесі, ол тек «басқаны» түсінуге тырысудан гөрі алға жылжиды, бірақ өзара түсінудің жаңа деңгейіне шығады.

Қарым-қатынасты дамыту бұл қайшылықтың негізі болып табылады. Қарым-қатынасты қалыптастыру және қолдау қабілетін дамытудың маңызды жолдарының бірі – өнер және гуманитарлық ғылымдар үшін кеңістікті қамтамасыз ететін теңдестірілген тұтас білім беру. Бұл әсіресе жалпы білім беретін мектептердің оқу бағдарламаларындағы үдемелі надандығына байланысты өте маңызды. Мұсылман қоғамының барлық деңгейіндегі білім беру жүйелерінде бұл немқұрайлылық одан да айқын көрінуі мүмкін. Гуманитарлық білім тек сыни және шығармашылық ойлау, сұрақ қою және ашық зерттеу дағдыларын, сондай-ақ пікірталас пен пікірталас арқылы тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытып қана қоймайды, сонымен қатар басқа да бірқатар мүмкіндіктерді береді: шығармашылықпен қызығып айналысу, қиялды ояту, эстетикалық сананы дамыту және мидың жұмысын дамыту; көпсенсорлық барлау және тікелей тәжірибелік оқыту; тарих, география, тілдер, әдебиет және қоғамтану пәндерін оқу арқылы адам болмысын түсіну; әртүрлілікті бағалайтын және құрметтейтін және мәдениетаралық түсіністікке белсенді түрде ықпал ететін ашық және жанапыр ойды тәрбиелеу; және мінез-құлық, ізгілік, альтруизм және этикалық құндылықтарды дамыту, олар жеке мінез-құлыққа, қарым-қатынасқа, азаматтыққа, іскерлік тәжірибеге, қайырымдылыққа немесе қоршаған ортаға қамқорлыққа қатысты болсын, бұл қазір бәріміз үшін өте өзекті мәселе.

Білім қарым-қатынас жасауға және «басқалармен» танысуға мүмкіндік беруі керек, сол арқылы өзін байытып, жетілдіруі керек.

МЕКТЕП РЕЖИМІ

Мен бұл жерде плюрализм, әртүрлілік, мәдени алмасу, қарым-қатынастар және білім көкжиегін кеңейту сияқты концепциялардың маңыздылығына біраз назар аудардым, өйткені мұның барлығымен кез-келген қуатты және трансформациялық білім беру процесінің өзегі ретінде әңгіме, дискурс, пікірталас, диалог, диалектика және полилогтың рөлі арасында нақты байланыс бар. Даму психологиясының батыстық пәні шеңберінде Карл Ригель қарама-қайшылықтарды, конструктивті қарама-қайшылықтарды, парадокстарды және асинхронияны қабылдау қабілетін когнитивті дамудың ең жоғары сатысы ретінде анықтаса, Джеймс Фаулер диалектикалық ойлауды сенімнің дамуымен байланыстырады. Диалектикалық процесс компаға келу немесе еркін релятивизм емес екені айтпаса да түсінікті. Бұл шығармашылық шиеленіс процесі, сайып келгенде, қарама-қайшылықтар бірінбірі толықтырады, ашық ойшылды қалыптасқан әдеттер мен шартты ойлау үлгілерінен, қалыптасқан байланыстардан, өзгеруден қорқудан және тұрақсыздықтан босатады. Сонда біздің мектептерде сөйлеу мәдениеті бар ма? Ролан Барт Джон Гудлаттың және басқалардың американдық мектептердегі сабақ уақытының 85 пайызын мұғалімдердің айтқанына және оқушылардың тыңдауына негізделген педагогика алады, кейде мұғалімнің жетекшілігімен пікірталас жүргізеді деген бағасын келтіреді. Ұлыбританиядағы мектептерімізде де осындай жетістікке жете отырып, мұғалімдердің пікірталастарының едәуір бөлігі шығармашылық және сыни ойлауды дамытуға бағытталуы мүмкін деп үміттенеміз. Олай емес. Шын мәнінде, британдық орта мектептерде жүргізілген кең ауқымды зерттеу мұғалімдер сөздерінің

10%-дан азы жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын дамытуға қатысты екенін көрсетті. Оның басым көпшілігі бақылау мен басқаруға бағытталған, оның ішінде тәртіпті сақтау және нұсқаулар беру, фактілер мен ақпаратты төмен деңгейде беру. Студенттерге қойылатын сұрақтардың көпшілігі тек тестілеу және бағалау режимі талап ететіндей белгіленген мазмұнға қатысты «дұрыс жауаптар» алуға бағытталған. Яғни, бұл балама көзқарастарды, зерттеудің немесе рефлексияның жоғары тәртібінің басқа процестерін зерттеуге болатын талқылауды ынталандыруға бағытталмайды.

Мұғалімге бағытталған ақпаратты пропорционалды түрде жеткізетін білім беру процесі (Гарвард оқытушысы Роланд Барт «Sit 'n Git» деп атайды) адам қабілеттерінің барлық спектрін ояту мен дамытуды қамти алмайды. Исламдық тәлім-тәрбие терминологиясында бүкіл болмысты кең тәрбиелеу (тарбия) есебінен ұстазға бағытталған оқыту (тәлім) арқылы ақыл-ойды үйрету, тәрбиелеуге және білімді жеткізуге шектен тыс мән беру білім беру тәжірибесін бұзады. Жақсы ұстаз – бұл білімді таратушы муаллим ғана емес, сонымен қатар ол мурабби, жан тәрбиешісі және дамытушы тұлға.

Әлсірететін утилитарлық тәсілдер алдында біртұтас шынайы және сапалы принциптерді жандандыру қажет. Олар менеджментке негізделген, бұл адамдарды жойқын материализм, тұрақсыз экономикалық өсу және қоршаған ортаның күйреуі қызметінде мойынсұнғыш тұтынушыларға жеткізеді. Бұл – заманауи мектеп режимі әртүрлі сындардың тақырыбы болды, соның ішінде Джон Тейлор Гатто Құрама Штаттардағы заманауи мемлекеттік білім берудің негізінде жатқан болжамдар мен құрылымдарға күшті айыптау. Гатто британдық білім беру саясатының негізін құрайтын бірдей утилитарлық күн тәртібін ашады. Бұл – балаларды экономикалық машинаның бір бөлшегіне айналдыруға бағытталған бағдарлама. Әдетте бұл тәуелді және бейімделе салатын, сондай-ақ қызығушылығы, шығар-

машылығы, өзін-өзі тануы, интеллектуалды зерттеу және рефлексия қабілеті жоқ балалар.

Американың көрнекті әлеуметтік сыншысы Нил Постман да бүгінгі мектептердің экономикалық тиімділік пен тұтынушылықтың «жалған құдайларын» қалай насихаттайтынына қынжылыс білдірді.

Білім берудің маңызды күштерінің бірі бізге кез-келген түрдегі идеологиялық әсерге қарсы тұруға мүмкіндік беруі керек. Мен нақты мысал келтіремін. Діни білім беру жөніндегі кәсіптік кеңестің есебінде 11-18 жас аралығындағы орта мектеп оқушылары арасында діни білім алып, дінді үйренудің өміріне оң пайдасын көретіндер бұған теріс көзқараспен қарайтындардың санынан төрт есе көп екендігі анықталды. Баяндамада сонымен қатар көптеген оқушылардың пікір білдіру, қарым-қатынас дағдыларын жақсарту, басқа діндер туралы білім алу, мәдениетаралық хабардарлық пен сезімталдықты дамыту, философиялық зерттеу дағдыларын дамыту және өмірдің мәні мен мақсаты туралы ойлау қабілеттеріне байланысты бұл пәнді жақсы көретін студенттердің пікірлерінің мысалдары келтірілген. Оқу бағдарламасында сапаландырудың басқа мүмкіндіктері өте аз болуы мүмкін. Бұл дәлелдер бір кездері діни білім беруді «интеллектуалдық қиянат», ал діни мектептерді «ырымшылдық геттосы» деп атаған «философ» А. С. Грейлинг сияқты діни білімге «тәрбие беру» деп үзілді-кесілді қарсы шыққандардың жоғары дәрежелі идеологиялық көзқарастарына қайшы келеді. Идеологиялық өңдеу және сыни / диалогтық ойлаудың болмауы кейбір діни мектептердегі білім беру процесінің кейбір аспектілерін сипаттауы мүмкін болса да, мұндай кемшіліктерді жалпы діни біліммен теңестіру жаңылыстырады. Мұндай жалпылау дәлелдемелерді елемеуді ғана емес, сонымен қатар жастардың тәжірибесіне авторитарлық құрметсіздікті көрсетеді.

Индоктринацияның дінмен байланысы белгілі бір мәдени негізделген ойлау шеңберінде механикалық және шаблондық

болуы мүмкін болса да, біз индоктринация белгілі бір дәрежеде жалпы қабылданған білім беру жүйесіне енгенін түсінуіміз керек, оны біз кең мағынада «зайырлы»деп сипаттаймыз. «*Алтын дәптер*» кітабында Дорис Лессинг былай деп жазады: «Бізде білім беру жүйесі әлі дамытылған жоқ, ол білім беру жүйесі емес... Қалғандар әрқашан сол қоғамның тар және ерекше қажеттіліктеріне сәйкес үлгі болатынын есте ұстауы керек». Элеуметтік философ Ханна Арендт былай дейді: «Тоталитарлық тәрбиенің мақсаты ешқашан наным-сенімдерді сіңіру емес, оны қалыптастыру қабілетін жою болды».

Білім бізге терең сұрақтар қоюға, өз көзқарастарымызды жоюға және ілімге қарсы тұруға мүмкіндік беруі керек.

БАЯНДАУДАҒЫ ҚАТЕЛЕСУ, ШАРТТЫ ОЙЛАУ, ДИХОТОМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАТЕ ТҮСІНІКТЕР

Біз «қалыптасқан әдеттер мен шартты ойлау үлгілерінің» жалпы санатына «баяндаудағы қателіктердің» назар аудартатынын қосуға болады, әлемді түсінуге деген тұрақты әрекеттерімізден туындайтын өткендегі ақаулы, бірақ қарапайым және тартымды оқиғаларды қоса аламыз. Тіпті өте «рационалды» ғылыми қоғамдастықтың да растау жағына қарайтыны белгілі. Сол сияқты, адам санасы көргісі келетін немесе күткен нәрсені көруге бейім екенін түйсік психологиясынан білеміз. Перцептивті артықшылықтар, әрине, қажет және түсінікті. Жоғарыдан төмен өңдеу арқылы генерацияланатын жылдам автоматты процедураларсыз біз әлемде жұмыс істей алмас едік, өйткені біз онымен бірінші рет кездесіп тұрғандай, бәрін төменнен жоғарыға мұқият талдауға тура келеді. Өмір сүру үшін ақпаратты жылдам өңдеудің артықшылықтары айқын. Дихотомияның өзі бізге белгілі бір дәрежеде үкім шығару және батыл әрекет ету құралы ретінде енгізілген. Керісінше, әр сөйлемнің қисынды шым-шытырығына

үніліп, тілдің әр сырын бойына сіңіріп, әр ұстанымды құрметтеп, әрбір болмашы диссонанс пен нюансқа қиналатын кресло философы ешқашан орнынан тұрмауы мүмкін. Бірақ біз, әрине, әлемге үйлесімділік пен тәртіп орнатуға көмектесетін таныс «әңгімелердің» оң динамикасын және олардың біржақты рушылдықты, фанатизмді және алалаушылықты сақтауға деген адам бойында қалыптасқан жағымсыз салдарларын ажырата білуіміз керек.

Бір өлшемді ойлаудың механикалық табандылығына және алауыздық тудыратын «сценарийлерге» қарсы тұру академиялық ғылымның алдыңғы қатарындағы ойшылдар мен зерттеушілердің ғана емес, сонымен қатар шындықты жанқиярлықпен іздеуге, дәлелдемелерді сұрыптауға және сыни бағалауға берілген жауапты журналистердің, комментаторлардың және мәдени сыншылардың маңызды функцияларының бірі болуы керек. Бұл функция әрқашан кез келген жағдайда позицияны қорғауға тырысатын функция ғана емес. Алайда, ол баламалы көзқарастармен, бәсекелес дәлелдермен және қызметтегі қарама-қайшы дәлелдермен интеллектуалды жеке сыни өзара әрекеттесуге негізделген адам білімін кумулятивті жетілдіру. Батыс өркениетінің негізгі принциптерінің бірі Платонның философиялық диалектика процесі сендіру құралы ретінде риторикадан мүлдем өзгеше және өлшеусіз асып түседі деген тұжырымына негізделген және бұл оның Академиясындағыдай бүгінгі күнге дейін дұрыс.

«Білім күші» атты веб-іздеудегі ең жақсы он нәтиженің бірі 17-ғасырдағы ағылшын философы және мемлекет қайраткері Фрэнсис Бэконның «Білім – күш» деген жиі қайталанатын афоризміне сілтеме жасайды. Осы латын сөзін (*ipsa scientia potestas est* – «білімнің өзі – күш») 1597-жылғы *Meditationes Sacrae* еңбегінде бар. Онда ол білімді күшпен сәйкестендіруді түсіндіреді, әрі қарай ол (білім) «жай дау немесе безендіру емес». Басқаша айтқанда, схоластиканың қалыптасқан дәстүрі-

нен көңілі қалғандықтан, Бэкон «адамның қолданылуы мен пайдасы» үшін эмпирикалық принциптерге негізделген практикалық білім беру үшін білімді іс-әрекетке қайта қосқысы келді.

Осы мақсатта Бэконның пікірінше, біз ақыл-ойды алаушылықтан, шарттылықтан, жалған түсініктерден және талданбаған биліктен тазартуымыз керек. Ол мұны заттардың шынайы табиғатын бұрмалайтын және түсін өзгертетін «адам ақыл-ойының пұттары» деп атады. Оның орнына білім алудың берік әдістері ретінде тікелей тәжірибеге, қабылдауға, бақылауға және «шынайы индукцияға» сүйенген жөн. Бэконның «пұттарына» енгізілген түсінуге кедергілердің нақты мысалдарының қатарына мыналар жатады: заттарды үлгілерге сәйкестендіруге тырысу, біржақты түсініктерді қолдайтын дәлелдерді табу, біздің не күтетінімізді көру, қалағанымызға сену, жалпылау, заттарға бір көзқараспен қарау және сөздердің көп болуы мүмкін екенін түсінбеу мүмкіндігі. Бұл өте заманауи болып көрінетін керемет тізім, өйткені ол кондиция, қиғаштық, растауға бейімділікке және оқудағы басқа кедергілерге қатысты когнитивтік психологиядағы және онымен байланысты пәндердегі көптеген негізгі заманауи жаңалықтарға керемет сәйкес келеді.

Дихотомиялық тенденцияға келетін болсақ, ол адамның ойы мен іс-әрекетінің көптеген салаларында болғандай, білім беру контекстінде де негізделді. Айқын мысалдар: есте сақтау ойлау мен түсінуге қайшы келеді және шығармашылық бар білімге тәуелді емес деген қате түсінік. Тағы бір қателік – мамандандыру қандай да бір түрде пәнаралық немесе көпсалалы оқытудан алынған ендік пен кросс-байланыстарға қайшы келеді деген жалған түсінік. Ұлы полиматтар әуесқой емес. Дәл сол сияқты, мамандар міндетті түрде әлемді толығымен көруге кедергі келтіретін тар көзқарастан зардап шекпейді.

Енді Бэкон анықтаған тағы бір қате түсінікке тоқталайық. Бұл қыр соңынан қалмайтын ойлардан, үміттерден және фактілерді елемеуден туындаған шындықты бұрмаланған қабылдау.

Жақында *The Times* газетінде жарияланған «Надандық индексі» деген сауалнама әртүрлі санаттар бойынша, соның ішінде 14 елдегі иммигранттар мен мұсылмандар саны бойынша таңқаларлық жоғары бағаларды көрсетті. Америкалық респонденттер, мысалы, мұсылмандар АҚШ халқының 15% құрайды деп есептеген, ал шын мәнінде олар тек 1% құрайды. Адамдар үнемі оларды не мазалайтыны туралы сенсациялық бұқаралық ақпарат құралдарынан хабардар болып отырады және бұл артық бағалауға бейім сананы тудырады. Шындықты өрескел бұрмалаудың тағы бір мысалы – діннен туындаған зорлық-зомбылықты асыра бағалау. Айта кету керек, дін тарихи тұрғыдан зорлық-зомбылық қақтығыстарының басты себебі болды деген кең таралған қате түсінікке қарамастан, діни себептер адамзат тарихындағы ең нашар он соғыстан, жаппай кісі өлтіруден және қатыгездіктен туындаған 248 миллион өлімнің 3% – дан азын құрайды деп есептеледі

Білім беру білімді жинақтауға, дәлелдемелерді ретке келтіруге және дәстүрлі, біржақты және бір өлшемді ойлауға қарсы тұруға мүмкіндік беруі керек.

АДАМНЫҢ ӘЛЕУЕТІН БІЛУ

Мен шын мәнінде сапалы білім адамның күші мен қабілетінің толық спектрін, атап айтқанда физикалық, сенсорлық, танымдық, қабылдау, шығармашылық, аффективті, моральдық және рухани тұрғыдан толық түсінуге негізделуі мүмкін деп қабылдаймын. Рухани тұрғыдан алғанда, осындай барлық күш пен қабілет Құдайдың таланты болып табылады және «бір Алладан басқа құдірет жоқ». (*lā ḥawla wa lā quwwata illā billāh*)

Біртұтас білім беру тұжырымдамасы мен тәжірибесі де исламның адам қабілеті туралы жан-жақты көзқарасының ажырамас бөлігі болып табылады. Құран бізге берілген қабілет-

терді білім алу және ақиқатты тану үшін пайдалану туралы ескертулерді қайталайды. Оларға тікелей бақылау және тәжірибе арқылы, сондай-ақ оқу арқылы үйренуге мүмкіндік беретін сезім мүшелері жатады; ойлауға, зерттеуге, талдауға, анықтауға, ажыратуға, концептуализациялауға, дәлелдеуге және диалектика процесіне қатысуға мүмкіндік беретін тілге негізделген пікірталас немесе ұтымды қабілет (*aql*); Құран белгілеген «басқамен» осы белсенді әрекеттестіктің негізі болып табылатын қарым-қатынас және эмпатия қабілеті; ақыл мен жүректі біріктіретін «ақылдың» жоғары қабілеті, соның ішінде рефлексия мен ойлау (*тафаккур*); ішкі қабылдау және пайымдау қабілетін пайдалана отырып, шығармашылық қиял; дұрыс пен бұрысты ажыратуға және біздің әрекеттеріміз үшін жеке және толық жауапкершілікті алуға мүмкіндік беретін жағдайларда (*фурқан*) бекітілген моральдық қабілеттер; және, ең алдымен, Құдайды сананың немесе зейінінің ең жоғары қабілеті (*тақуа*), сүйіспеншілікпен қастерлеу сезімі және Құдайдың барлық жерде бар екендігін сезіну және өз өмірін сол сананың аясында жүргізуге ұмтылу.

Бұл рационалдық қабілетті тікелей тәжірибеден, моральдық пайымдаудан және рухани санадан ешқашан ажыратпайтын адам қабілетінің тұтас көрінісі.

Ағылшын тіліндегі «даму» сөзі ескі француз тілінен шыққан *des- + veloper*; «ашу», ағылшын тіліндегі «білім беру» көзі болып табылатын латын тіліндегі «*educere*» сөзіндегі «жетекшілік ету немесе тарту» мағынасына сәйкес келетін ұғым. «Босатып алу» тұжырымдамасы Құдай адамды ұстап алған және оған жердегі халифа болу мүмкіндігін беретін маңызды табиғатты бейнелейтін туа біткен қабілеттерді есте сақтауды, белсендіруді, оятуды, анықтауды немесе анықтауды қамтитын білім беру процесін көрсетеді. Ағылшын тіліндегі «кейіпкер» сөзінің шығу тегі грек тілінен шыққан *charakter*, таңбалау құралы, харассейн, гравюра. Оның мағыналарының бірі әлі күнге дейін жазбаша белгі болып табылады. Этимология Құран 95:4, *фи ахсанитаквим*, «ең

жақсы пішіндерде» (Арберри) немесе «ең жақсы сыртқы көріністе» (Мұхаммед Асад) айтқандай, Құдай жасаған жанға ойып жазылған, басылған немесе түсірілген адам табиғаты туралы түсінік береді. Осылайша, мінездің дамуы – бұл Құдайдың ізін ашу, әлеуетті іске асыру, адамның Құдайдың атрибуттарына қаншалықты қабілетті екенін білдіру.

Осы уақытқа дейін Құдай берген адам «күдіреті» және «потенциалы» деген ұғыммен, егер сіз «Адам күштері» деп google-ді іздесеңіз, алынған 258 миллион адамның бестігіне мына төрт сайт кіреді: нағыз күшті күшке ие 16 адам; 18 мутант суперқаһарман; X-Men мутанттарының нағыз супер күштері бар 9 адам және қабілеттерді дамытудың 3 әдісі. Соңғысы, «қарапайым адам болу жеткіліксіз адамдарға» арналған, қараңғыда көру, қабырғаларда жүгіру, мысық сияқты секіру, тыныс алу қажеттілігінен аулақ болу, өтірікті анықтайтын маман болу, басқаларды түпсаналы әдістерімен сендіру, аураны оқу және көріпкелдікті, анық естуді, астральды проекцияны және психокинезді дамыту. Бұл жерде бұқаралық ақпарат құралдары мен танымал мәдениеттің әсері өте айқын, бірақ суперқаһармандар мен алпауыт күштерге деген қызығу да адам әлеуетін терең бағалауды көрсетеді. Сонымен қатар, бұл адамның толық әлеуеті мен адам қабілеттерінің барлық спектрі біздің білім беру жүйесінде де, жалпы алғанда да төмен кутулердің кең таралған мәдениетінде танылмайтын дәуірде өркендеуі керек деп айтуға болады. Біздің әлеуетіміздің толықтығын білмей, біз бұл бейсаналықты тек қиялдағы және сенсациялық күштер мен тіршілік иелеріне жобалай аламыз.

Білім адамның күші мен қабілетінің толықтығын тануға және олардың дамуын өз ішімізде саналы түрде бақылауға мүмкіндік беруі керек.

ЖАНМЕН БІРГЕ БОЛАТЫН АРТЫҚШЫЛЫҚ

Стивен Сигал басты рөлді сомдаған «*Қоршау астында*» фильмінде Томми Ли Джонс арнайы жасақпен жасырын операцияларға қатысып, АҚШ-тың әскери кемесін басып алған жалған бұрынғы ЦРУ агентінің рөлін сомдайды. Ол мүлдем азғын адам, бірақ ЦРУ оны не үшін жұмысқа алғанын сұрағанда, олар оның «шығармашылық ойшыл» екенін түсіндіреді. Мұнда біз «шығармашылық» пен адам мінезінің кез келген жоғары тұжырымдамасы арасындағы алшақтықты көреміз. Мұнда шығармашылық адам кемелдігінің бір қыры болудың орнына, қандай мақсатта қолданылғанына қарамастан, жай тапқырлық ретінде түсініледі.

2010-жылы мен *Goldman Sachs* ұйымының Лондон қаласындағы «эртүрлілік» бағдарламасының ұранымен өтетін жыл сайынғы Құрбан айт мерекесінде мәлімдеме жасап, өте сюрреальді жағдайға тап болдым. Мен өз баяндамамды «Ислам және адамның кемелдігі» деп атадым және оны (эртүрліліктен басқа) кәсіпқойлықты, шығармашылық пен адалдықты қамтитын өздерінің бизнес принциптеріне негіздедім. Мен 1987-жылы шыққан «*Уолл-стрит*» фильмінің жалғасы болып табылатын «*Уолл-стрит 2: Ақша ешқашан ұйықтамайды*» фильмінің біздің театрларға жақындағалы тұрғанын мұндағылардың бәрі біледі деп бастадым. Бастапқы фильмде Майкл Дуглас ойнаған Гордон Гекконы кім ұмыта алады? Гекконың аты жаман сөздері мыналарды қамтиды: «Сараңдық жақсы. Мен ештеңе жасамаймын. Мен иемденемін. Ережені біз жасаймыз, жолдас. – Бәрі ақшада ғой, балақай. Қалғаны әңгіме. – Жасауға тұрарлық нәрсе ақша үшін істеуге тұрарлық». Мен Майкл Дугласпен өткен айда сұхбат бердім, ол 1987-жылы бірінші фильм кезінде жас бизнес студенттері оны қарсы алуға жиналды. Олар: «Гордон Гекко! Сіз ер адамсыз, Гордон! Сіз менің осы ақша бизнесімен айналысуымның себебісіз!» деген еді. Дуглас басын шайқап: «Мен отырамын

және айтамын: «Жоқ, жоқ, шынымен, жоқ. Кино көру. Мен сен болғың келетін адам емеспін. Мен зұлыммын». Жігіттер түсінбеді. «Иә, Гордон! Сіз шынымен кереметсіз!» Дуглас сөзін былай деп жалғастырды: «Ол кезде Гордонды сондай керемет жігіт деп ойлаған жас МВА студенттерінің қаншасы қазір сол компанияларды басқарып жатқанына таңғаламын».

Кәсібилік пен шеберлік арасында маңызды айырмашылық бар. Өйткені, біз кәсіби өлтіруші туралы айта аламыз, бірақ біз мафияның мүшелері болмасақ, Марио керемет деп айту таңқаларлық емес пе? Айырмашылық мынада: кемелдік тек жеке шеберлікке немесе тапсырманы орындаудағы тиімділікке негізделмейді, ол адам мінезінің кемелдігін қамтиды және бұл моральдық және түптеп келгенде рухани өлшемге ие.

Бұл ислам дәстүрінің негізгі ұғымы. Арабтың ихсан сөзімен айтылған «кемелдік» көзқарасы шын мәнінде жақсылықтан, сұлулықтан және ізгіліктен ажырамайды. Ислам өнері саласында сұлулықтың екі тұжырымдамасы арасындағы негізгі айырмашылықты жасауға болады: біреуі субъективті және уақытша (*жәмал*), ал екіншісі (*хусн*) сұлулықтың эстетикалық сезімін оның тиісті өлшем мен пропорцияны құрметтеуінде және әдемі мен жақсы арасындағы жақын теңдеуді қамтиды. Олай болса, әсемдікті илаһи кемелдік сипаттарынан, сондай-ақ осы қасиетті сипаттардың адамдық көрінісі болып табылатын адамгершілік ізгіліктен, рухани тазарту мен мінездің кемелдігінен ажыратуға болмайды.

Құран Кәрімде ең абзал қабілеттер әрқашан толық адамды жасайтын біртұтас көзқараста біріктірілген. Бұл толықтық латын бүтін санынан шыққан «тұтастық» негізгі мағынасы немесе «бүтін, толық, тұтас». Осы тұрғыдан алғанда, мысалы, ойлау тек қана аналитикалық, логикалық және мақсатты әрекет емес, оның арқасында мақсат тіпті құралдарды ақтай алады, ол шындықты өтіріктен ажырата алатын туа біткен адамгершілік қабілеттен бөлінбейді. Демек, нағыз шеберлік принципті мінез-құлық пен

әдемі мінез-құлықта (адаб), сондай-ақ қызмет саласын меңгерудегі шеберлік пен тиімділікте бейнеленеді және жүзеге асырылады. Флит-стриттің қақ ортасында орналасқан Голдман Саксмен Лондон қаласының 18-ғасырдағы көрнекті тұлғасы Сэмюэль Джонсонды, ақын, эссеист, моралист, әдебиеттанушы, өмірбаяншы, редактор және лексикографты және мүмкін ең көрнекті тұлғаны атай аламын. Англия тарихындағы жазушы. Ол осы жерден тас лақтырылған Гог алаңында тұрды. «Тәрбиенің ең жоғарғы мақсаты, – деп жазды ол, – заттарды шеберлікпен ажырату, жақсы мен жаманды, шынайы мен жалғанды ажырата білу, жаман мен жалғаннан жақсы мен шынайыны таңдау».

Бұл анықтама Мұхаммед Асадтың араб тіліндегі фурқан сөзін аударған «шындықты өтіріктен және дұрыс пен бұрысты ажырататын стандарт немесе критерий» деген аудармасымен керемет сәйкес келеді. Моральдық құндылық сезімі Құранның басқа араб сөздерінде де бар. Асад «кемсіту» деп аударған «*әл-'араф*» сөзінің «дұрыс нәрсені қабылдау» мағынасы рушд, «дұрыс нәрсені жүзеге асыру» сөзімен бірдей. «Парасатқа негізделген саналы түсіну қабілеті» деген мағынаны білдіретін башира сөзі ақиқатты қабылдауға қажетті бағдарды қамтамасыз ететін сол моральдық компасты да қамтиды. «Интеллект» (*aql*) тілге негізделген ұтымды және ақыл-ой қабілетін (латынша қатынасы, грекше *dianoia*) ғана емес, сонымен бірге моральдық және рухани парасат пен пайымдаудың ең жоғары органын (*intellectus, nous*) қамтиды. Дуглас Кроу ақл Кәрім концепциясын егжей-тегжейлі зерттей отырып, адам интеллектісінің кейінгі сипаттамаларында «даналық» терминінің қайта пайда болуын «әлеуметтік және моральдық интеллектің үйлесімі, адам ішіндегі білім мен түсінудің бұл үйлесімі, тұлғалық тұтастықта, ар-ождан мен тиімді мінез-құлықтан көрінеді». Ол ақыл терминімен білдірілген «интеллект» ұғымының негізгі құрамдас бөліктерінің бірі «этикалық рухани» деген қорытындыға келеді.

Түсіну сонымен қатар Гай Клэкстонның «*d режимі*» (ойлау режимі) деп аталғанынан әлдеқайда асып түседі, бұл «мән-жайларды анықтауға, жақтарын және қарсы жақтарын өлшеуге, дәлелдер құруға және мәселелерді шешуге, ақыл мен логикаға, ойластырылған санаға сүйенетін нәрсені білу тәсілі ойлау». Клэкстонның өзі *d-режимі* адам танымының негізі және соңғы тұрағы деген болжамға наразылық интеллект ұғымына әртүрлі балама тәсілдерден көрінетінін атап өтті. Бұл туралы Ховард Гарднердің «Бірнеше интеллект» және Дэниел Големанның «Эмоционалды интеллект» сияқты еңбектерінде жазылған.

Бұл балама тәсілдерге антропологияны, тарихты, лингвистиканы, метафизиканы, космологияны және тіпті кванттық теорияны синтездейтін Ф. Дэвид Пит сияқты ғалымдардың еңбектерін қосуға болады, олар дәстүрлі халықтардың әлемге деген көзқарастары мен байырғы ілімдері Батыс ғылымының көмегімен біздің бойымыздағы әлемді қалай көретінімізден қалай ерекшеленетінін сипаттайды.

Мен Гарри Льюистің Гарвард колледжінің бұрынғы деканы жазған Америкадағы жоғары білімнің қатал сыны – «*Жансыз үстемдік*» кітабымен аяқтаймын. Бір шолушы көптеген ғалымдар мен сарапшылардың Америкадағы жоғары білім дағдарысқа ұшырады деген пікірін хабарлайды. «Колледж кампустары, – дейді ол, – тұрақты кешке айналды және көптеген адамдар студенттерді кінәлайды, бұл ұрпақ жалқау, ойын-сауыққа әуес және өздерінен басқа ештеңені ойламайды». Льюистің айтуынша, американдық колледждер (соның ішінде Гарвард) «жоғары білім берудің негізгі міндеті жасөспірімдерді ересектерге айналдыру, олардың жетілуіне көмектесу, олардың кім екенін білу, өмірлерінде үлкен мақсат табу және колледжден жақсы адамдар ретінде кету екенін ұмытып кетті». Льюис колледждер студенттерге оның пайымдауынша, студенттерге білім алу себептерін айта алмағандықтан, олар студенттер мен елді сәтсіздікке ұшыратады. «Либералдық білім берудің ескі идеалы, – деп жазады, –

тек сөзде өмір сүреді. Гарвард бұдан былай адамның санасы мен рухын нығайтатын нәрсені үйретпейді».

Гарвард колледжінің мәртебесін нақтылайық. Бұл Гарвард университетіндегі бакалавр дәрежесін беретін екі мектептің бірі. Ол 1636-жылы Массачусетс штатының Кембридж қаласында құрылып, оны Америка Құрама Штаттарындағы ең көне жоғары оқу орнына айналдырады. 1209-жылы негізі қаланған Англиядағы Кембридж университеті, әрине, әлдеқайда көне, бірақ одан да ескісі Мароккодағы Фес қаласындағы 859-жылы негізі қаланған және алғашқы университет ретінде жиі аталып кеткен Әл Карауин университеті. 2014/15 жылы Гарвард университеті QS World University Rankings рейтингінде 4-ші және THE (Times Higher Education) рейтингінде 2-ші орынды иеленсе, Кембридж сәйкесінше 2-ші және 5-ші орынды иеленді. Екі рейтингте де үздік университет АҚШ Технологиялық Институты – QS-дегі Массачусетс және THE-де Калифорния болды. Осы рейтингтік жүйе бойынша мұсылман әлеміндегі ең үздік университет 151-орында болған Universiti Malaya (UM) болды, ал араб әлемінде 200-дің ішінде бірде-бір университет жоқ.

Мұндай статистика көбінесе мұсылман әлеміндегі интеллектуалды тоқырау мен білімнің жетіспеушілігі туралы наразылықтармен бекітіледі. Ол тіпті рейтингтердің дұрыстығына күмән келтірілсе де болады. Осы ескертулерге қарамастан, рейтингтер университет деңгейіндегі білім сапасының жалпы қабылданған көрсеткіші және мұсылман қоғамдарындағы терең дағдарыстың көрсеткіші болып табылады. Алайда, Льюис сияқты сындар мұсылман әлеміндегі білім беруді жақсарту үшін батыстық модельдерге еліктеу деген болжамдағы маңызды түзетулер болып табылады. Мұсылман мекемелерінің арасында «қуып жетудегі» сәттіліктің басты критерийі халықаралық рейтинг жүйелері мен критерийлері бойынша анықталғандай, олардың жаһандық жағдайын жақсарту болып табылады.

Білім берудің күштерінің бірі – бізге адамның білімін дамыту біржақты емес екенін көруге мүмкіндік беретін көзқарастың тереңдігі мен кеңдігін беру. Бұл бір мәдениетті немесе дүниетанымды екіншісіне сіңіру емес. Керісінше, бұл әрбір мәдениет пен өркениетте бар ең жақсылардың бірігуі.

Білім шындықты, мағынаны, мақсатты және толық адам болу нені білдіретінін қамтитын кемелдік туралы әмбебап көзқарасқа қол жеткізуге мүмкіндік беруі керек.

ДӘЙЕКСӨЗ

Эрмитажға Элгин мәрмәрлерінің бірін беру туралы дүниежүзілік эксклюзив The Times газетінде 2014-жылы 12-мамырда пайда болды. Рассел Босуорттың Сократ мұрасы туралы қысқаша ойларын [http://www.philosophyworks.org/content/lives-plato және-socrates](http://www.philosophyworks.org/content/lives-plato_jәне-socrates) (12/8/14 қолжетімді. Платонның кешірімі, Бенджамин Джоветт аударған, <http://classics.mit.edu/Plato/apology.html>сайтында қолжетімді. Deutsche Welle мақаласы «Білім-күш: білім неге маңызды» және 2014-жылдың 12-сәуірінде http://www.dw.de/knowledge-is_powerwhy-education-matters/a-15880356сайтында жарияланған. Томас Мертонның «біз ойлаған нәрсені өмір сүру» қажеттілігі туралы ойлары оның «жалғыздық туралы ойларында» (Farrar Straus Giroux, 1993) және Роберт Инчаusti (Бостон, МА: Shambhala Publications, Inc., 2002), 131 бет. Зиауддин Сардардың еркін ойлау туралы эссе: «Еркін ой шеңбері», Critical Muslim 12 (Dangerous Freethinkers), қазан-желтоқсан 2014-ж., 3-14 беттер Дэвид Бомның кванттық физика теориясы оның The Integrity and Implicit Order (Лондон: Routledge, 1980) кітабында сипатталған. Қазіргі мұсылман қоғамындағы түсінік», Middle-East Journal of Scientific Research 11:9 (2012), 1232-1237-беттер. Пайғамбардың асабия туралы айтқан сөздерін Мұхаммед Асад Құран Кәрімнің 28:15 және 49:13 тәпсірінде атап өтеді.

Ибн Арабидің «үнеміпайда болатынмағына» туралы тұжырымдамасы әл-Футұхатәл-Маккийяның «Рухани шатасу адамдары» (хайрә) тарауынан алынған, Джеймс Уинстон Морри сөзінің The Reflecting Heart: The Discovery of Spiritual Intelligence in Ibn Arabi's кітабын да аударған. (Лусвилл: Фонес) Өмірбаяны, 2005-ж. 81-бет) Ахмед Мұстафамен Стефан Сперлдің мақаласы «Ғарыштық сценарий: қасиетті геометрия және араб каллиграфиясы» (Лондон: Темза және Хадсон, 2014) деп аталады. Мұхаммед Асадтың Құранның Батыс өркениетінің дамуына әсері туралы дәйексөзі оның «The Message from the Qu'ran» алынған (Бат: Кітапқоры, 2004), 6-бет. Асадтың басқа дәйексөздері оның осы шығармаға жазған түсініктемелерінен алынған. Менің Құран дәйексөздерім негізінен Асадтың кейбір аудармасынан алынған. Батыстық теріс пікірлер Джек Гудидің «Тарихты ұр-

лау» (Кэмбридж университетінің баспасы, 2006) және «Жаңғыру: бір немесе көп пе?» кітаптарында зерттелген. (Cambridge University Press, 2010) Сондай-ақ, Джонатан Лионс, «Даналық үйі: арабтар батыс өркениетін қалай өзгертті» (Блумсбери, 2009) және Джон Хобсон, Батыс өркениетінің шығыс тегі (Кэмбридж университетінің баспасы, 2004) қараңыз. Зиауддин Сардардың The Guardian журналындағы Себастьян Фолкстың Құранды қабылдамау туралы шолуы «Қараңғыда Құранды оқу» (2009-ж. 27-тамыз) деп аталады және 2014-жылдың 9-ақпанында <http://www.theguardian.com/commmentisfree/belief/2009/aug/27/sebastian-faulksquran-islamсайтында> бар. Рим Папасы Францисктің Еуропа парламентіне 2014-жылғы 25-қарашадағы үндеуі 12/04/14http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/november/documents/papa-francesco_20141125_strasburgo-parlamento-e_uropeo.htmlсайтында байқалды.

Сөздердің шығу тегінің экскавациясы туралы Джон Это мен оның еңбектерінде негізделген: Блумсберидің Сөздердің шығу тегі сөздігі (Лондон: Bloomsbury Limited Publishers, 1990), Касселлдің Сөз тарихы сөздігі (Лондон: Касселл, 2000) және Чемберстің этимология сөздігі. (Эдинбург: Палаталар, 1998)

Діни плюрализмнің Құрандық негіздерін қараңыз: Реза Шах-Каземи, «Метафизические предложения: суфий перспективы в универсалии Куранского сообщении», Джеймс Катсингер (ред.), «Жүрекке апаратын жолдар: сопылық және христиан шығысы». (Блумингтон, Индиана: Әлемнің даналығы, 2002) Махмуд Аюбтың дәйексөзі оның Роджер Боуес (ред.), Ислам және жаһандық диалог, діни плюрализм және бейбітшілікке ұмтылу (Алдершот: Ашгейт, 2005) кітаптарындағы «Құран және діни плюрализм» эссесінен алынған. 273. Раввин Абрахам Хешельдің сөздері келтірілген Ханзада Хасан Бин Талал равин Джонатан Магонеттің «басқалармен сөйлесу: христиандармен және мұсылмандармен еврей конфессияаралық диалогы» кітабында (Лондон: I. B. Tauris, 2003), 7-бет. Нэнси Клайнның дәйексөзі оның «ойлау уақыты: адамның ақыл-ойын тұтату үшін тыңдау» кітабынан алынған (Лондон: Lock, 1999), 97-бет. Неандертальдардың жойылуының соңғы теориялары үшін «Неандертальдықтар неліктен жойылды?» бөлімін қараңыз. (The Guardian, 06.02.13), 12.01.14 күні <http://www.theguardian>.

com/science/2013/jun/02/why-didneanderthals-die-outсайтында қолжетімді. Мен сілтеме жасаған плюрализм туралы басқа жұмыстарға Диана Л. Экк, Құдаймен кездесу (Boston: Beacon Press, 1993), 198-бет; Омид Сафи (ред.), Прогрессивті мұсылмандар әділеттілік, гендерлік және плюрализм туралы (Оксфорд: Бір әлемдік басылымдар, 2003), б. 24; және Халид Абу Эль Фадл, Исламдағы толеранттылықтың орны (Бостон: Beacon Press, 2002), 16-бет. Ұлыбританиядағы жалпы білім берудегі гуманитарлық ғылымдардың прогрессивті маргинализациясы Робин Александр басқаратын The Cambridge Primary Review журналында кеңінен құжатталған. (<http://www.primaryreview.org.uk/> қараңыз) Мен сондай-ақ алдыңғы жазбаларымнан плюрализм туралы кейбір материалдарды жинадым, соның ішінде: Джереми Хензелл-Томас, The Challenge of Pluralism and Islam's Middle Way, Роджер Бойесте (ред.), (2005, осы басылым), 267-б. 272; Ванде Краузе (ред.), Азаматтық, қауіпсіздік және демократия: Батыспен мұсылман қарым-қатынасы (Ричмонд: AMSS UK, 2009), «Вавилон мұнарасынан тыс: ислам плюрализмінің негізгі концепцияларын нақтылауға лингвистикалық көзқарас» (ред.), 32-бет. 4; «Британ және мұсылмандар: өзара әрекеттесу арқылы құндылыққа негізделген», Arches Quarterly, 4:8 (2011), 30-43 беттер.

Платонның диалектиканың риторикадан артықшылығы туралы ілімін қараңыз R. Wardy» Риторика», J. Brunnschwig және G. Lloyd (ред.), Greek Thought: классикалық білім туралы Нұсқаулық (Кембридж, бұқара.: The Belknap press of Harvard University Press, 2000), 465-бет. Диалектика адам ойлауының жетілдірілген тәсілі ретінде, Карл Ригель, “Диалектикалық операциялар: когнитивтік дамудың соңғы кезеңі, Адам Дамуы, 16:5 (1973) және Джеймсті қараңыз. У. Фаулер, Сенім кезеңдері: Адам дамуының психологиясы және мағынаны іздеу. (Сан-Франциско, Калифорния: Харпер және Роу, 1981) Роланд Барттың шамадан тыс «мұғалім әңгімесін» сынауы оның «Жүректен үйрену» (Сан-Франциско: Джосси-Басс, 2001) кітабында кездеседі. Джон Тейлор Гаттоның АҚШ-тың мемлекеттік мектеп жүйесіне қатысты айыптауы оның «Бізді алдау: міндетті мектептегі жасырын оқу бағдарламасы» (New Society Publishers, 1992) кітабында жазылған. Нил Постманның білім беруді бұзатын жалған «құдайлар» туралы сыны үшін

The End of Education: Redefining the Value of School (Нью-Йорк: Vintage Books, 1996) бөлімін қараңыз.

«Әңгімелеу қате түсініктері» мәселесін қараңыз Насим Николас Таллеб, «Қара аққу: өте мүмкін емес әсер» (Нью-Йорк: Random House, 2007) және Даниэль Канеман, «ойлау, жылдам және баяу». (Лондон: Penguin Books, 2012 ж.) Фрэнсис Бэконның *Meditationes Sacrae* (1597) кітабын Kessinger Publishing Co. 1996- және 2010-жылдары басып шығарған факсимилдік басылымда оқуға болады. Бэконның «Төрт пұт» (бастапқыда *Novum Organum*-да) Джеймс Д. Лестерде (ред.), Платонның мұрагерлері: Классик. Эсселер (Lincolnwood: NTC Publishing Group, 1996), 53-63-беттер. Есте сақтаудың мәнін білу үшін Майкл Нокс Беран, «Жаттауды қорғау», *City Journal*, 2004-жылғы жаз. Шығармашылық пен білімарасындағы байланыс үшін Роберт Вайсберг, «Шығармашылық және білім: теорияға шақыру» мақаласын қараңыз. Роберт Дж. Штернберг (ред.), Шығармашылық анықтамалығы. (Кэмбридж: Cambridge University Press, 1999) Ipsos MORI сауалнамасы 14 елдегі 11 527 сұхбатқа негізделген және *The Times* газетінде 30.10.14 күні жарияланған.

Ұлыбританиядағы студенттер арасындағы діни білімнің танымалдығы туралы есеп 2001-ж. қыркүйек айында Л. Блейлок (редактор) «Listening to Young People in Secondary Religious Education, Professional Council for Religious Education», Діни білім беру бойынша кәсіби кеңес (PCfRE) аясында дайындады. А. К. Грейлингтің діни білім беруді «Зияткерліктің Теріс Пайдалануды» жайлы сөз 2002-жылғы 1-маусымда BBC радиосының «4's Moral Maze» толқынында діни мектептер туралы пікірталас кезінде айтылды. Сондай-ақ оның *The Guardian* журналындағы «Superstition Ghetto» мақаласын қараңыз (9/11/07), ол 12/05/14 күні қарастырылған <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2007/sep/11/ghettoesofuperstition> сайтында қолжетімді. Дорис Лессингтің индоктринация туралы дәйексөзі оның «Алтын дәптер» (Harper Perennial, 2007) романынан, ал Ханна Арендттің тоталитарлық білім туралы дәйексөзі оның «Тоталитаризм» (Нью-Йорк: Харкорт Брейс Йованович, 1968), 168-бет.

«Қабілеттерді дамытудың 3 тәсілі» Веб-сайты мына жерде орналасқан <http://www.wikihow.com/DevelopPowers>. (12.05.14 жағдай

бойынша) Карим Дуглас Кроудың «даналық пен ақыл арасындағы: ерте исламдағы ақл (ақыл-таным) аспектілері» атты зерттеуі *Islamica* 3:1 (1999 ж.жаз), 49-64 беттерінде жарияланған. Гай Клэкстонның ойлаудың әртүрлі тәсілдері туралы ықпалды көзқарастарын оның «Қоян миы, тасбақа ойы: неге аз ойланған кезде интеллект көбейеді» кітабынан қараңыз. (Лондон: Fourth Estate, 1997) Ф. Дэвид Пит өзінің «Blackfoot физикасы» кітабында жергілікті ғылымды зерттейді. (Лондон: Fourth Estate, 1994) Гарри Льюистің Америкадағы заманауи гуманитарлық білім берудегі мағынасын, мақсатын және этикалық компасын жоғалту туралы сыны оның «жансыз артықшылық: гуманитарлық білімнің болашағы бар ма?» (Қоғаммен байланыс, 2007), және дерек Меллеби келтірген шолу CPYU веб-сайтында (ата-аналар мен жастардың өзара түсіністік орталығы) орналастырылған. (2014-жылғы 26-тамыздағы жағдай бойынша) QS университеттерінің 2014/15 әлемдік рейтингі 2014-жылдың 12-шілдесінде қол жетімді болды <http://www.topuniversities.com/qs-world-university-rankings>.

Мен мұнда және сол жерде ағарту туралы өзімнің басқа жұмыстарымда айтылған әртүрлі идеяларды қорытындыладым, соның ішінде: Захра Әл-Зираның «Білім берудегі тұтастық пен қасиеттілік: исламдық перспектива» кітабына алғысөз (Ричмонд: Халықаралық Ислам ой институты, 2001); «Passing Between the Clashing Rocks: The Heroic Quest for a Common and Inclusive Identity» 22:3 (2004), 35-44-бб;» ойлау дағдылары: интеллекттің тұтас қатысуы», *Исламика*, 15-шығарылым (2005); «Қалыптан тыс ойлау», *Исламика*, 16-шығарылым (2006); «Біртұтас білім берудің негізгі элементтері», *Исламика*, 17-шығарылым (2006); «мұсылман жастары және адамның негізгі құндылықтарын жаңарту: білім берудің орталық рөлі», негізгі баяндама, AMSS конференциясы, мұсылман жастары: қиындықтар, мүмкіндіктер мен үміттер, Честер университеті, 2009; «Ислам және адами кемелдік», негізгі баяндама, мерекелік Goldman Sachs іс-шарасы, Лондон, 30-Қыркүйек 2010-ж; «Исламдық білім: жайлы бұрыш, Ақсақ үйрек, сәйкестік үлгісі немесе кемелдік шамшырағы?», презентация DCLG (Кембридж университеті, 2012) үшін құрастырылған (профессор Ясир Сүлейманмен бірге) «Ұлыбританиядағы Ислам контекстіндегі білім II» бөліміне енгізілген.

«Білім – күш» деген сөз қазіргі әлемдегі білімнің маңыздылығын әлі де атап көрсетеді. Алғашқы мектеп тәжірибесінен бастап жоғары оқу орындарына дейінгі біліміміздің және оның дамуының негізін білім беру құрайды. Адамдар өздерінің білімін кәсіби және жеке өмірінде пайдаланады, ал қоғам адамдар ұжымы ретінде біз өмір сүріп жатқан әлемді қалыптастырады. Демек, білімнің құдіреті – табысты қоғам дамуының кілттерінің бірі және жалпы адамзатқа игілігі. Бірақ жағдай өте нашар болды! Қоғам, құндылықтар мен мораль құлдырады. Білім беру тиімді және әділ қоғам құру қабілетін қалай жоғалтты? Бұл құлдырауды қалай жоюға болады? «Тәрбие құдіретінде» автор алғашқы ұстанымдарға қайта оралып, білім дегеніміз не, білімнен адамға, қоғамға не қажет? Білімді адамзаттың «жүрегі мен жанымен» қайта байланыстырып, адамзаттың осынау ұлы мақсатын іздестіру – ең маңызды мәселе. Бұл адамдарды жай ғана материалдық ілгерілеу және жеке ілгерілеу үшін дамытатын «білім фабрикасынан» ерекшеленеді. Құндылықтар, адамгершілік, жанашырлық, ризашылық, өзара сыйластық, әділеттілік және әлеуметтік жауапкершілік – бәрі бірігіп табысты қоғамды құрайтын тұлғаның негізгі қасиеттері болып табылады және бұл қасиеттерді білім беру үдерісіне сіңіру қажет. Тиімді білім беру әдіснамасын қайта қарастыру және дамыту арқылы барлығы үшін теңдік пен әділеттілікке негізделген жақсы әлем құру жолында жұмыс істеуге болады.

ДЖЕРЕМИ ХЕНЦЕЛЛ-ТОМАС – Кембридж университетінің Исламтану орталығының ғылыми қызметкері. (және бұрынғы қонақ ғалым) Корольдік өнер қоғамының мүшесі және мұсылман әлеуметтанушылары қауымдастығының (ARMS Ұлыбритания) Атқарушы комитетінің мүшесі, ол исламофобия мен нәсілшілдікке қарсы форумның (FAIR) бірінші төрағасы және кітап қорының негізін қалаушы және бұрынғы атқарушы директоры болды. Қазіргі уақытта Critical Muslim журналының редакторының орынбасары, ол көптеген жылдар бойы Islamic және Emel журналдарында, сондай-ақ Times газетіндегі Credo бағандарында үнемі бағаналар жүргізіп келеді. Эдинбург университетінде қолданбалы лингвистиканың бұрынғы оқытушысы, ол өзінің филология және психолингвистика саласындағы академиялық білімін Ислам мен мұсылмандардың қоғамдық түсінуіне әсер ететін заманауи мәселелерге, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік-мәдени және білім беру контексттерінде сыни мағыналы диалог пен полилогты дамытуға қолдануға тырысады.

